

Osnovna obilježja društvenog razvoja zadarskog otočja u razvijenom srednjem vijeku

Borislav Grgin

U ovom radu autor iznosi mišljenje da je razvijeni srednji vijek bio razdoblje stabilnosti i sporih promjena društvenih struktura na zadraskim otocima. Gospodarsku osnovicu otočkog društva tvorile su zemljoradnja, stočarstvo, ribarstvo i proizvodnja soli.

Zadarsko otočje bilo je sastavni dio zadarske srednjovjekovne komune. Svojim gospodarskim i ljudskim resursima otoci su znatno doprinikli njenom ukupnom razvoju. U postojećim raspravama iz zadarske povijesti autori su bili pretežno zaokupljeni analizom društvenih struktura i procesa u gradu Zadru, znatno manje kopnenim dijelom distrikta, dok se otoci, najčešće, tek sporadično spominju. U ovoj raspravi pokušat će se proširiti spoznaja o tom manje poznatom, a važnom dijelu zadarske komune, u razdoblju od 12. do polovice 14. stoljeća.

Društveni razvoj otočkog dijela zadarske srednjovjekovne komune teкао je slično kao u ostalim dalmatinskim komunama. Imovinska diferencijacija stanovništva bila je jedno od osnovnih obilježja društvenog razvoja tijekom razvijenog srednjeg vijeka. Ona počinje još u ranom srednjem vijeku, a vodi postupno prema staleškom oblikovanju komune, što će biti dovršeno u kasnom srednjem vijeku.¹ 12. stoljeće nije promjenom političke vlasti dovelo do ikakvog prekida u dotadašnjem razvoju, već su se procesi političke i imovinske diferencijacije nastavili u još izraženijem obliku. Od 12. stoljeća paralelno teku proces pretvaranja patricijata u gospodarski najmoćniji sloj u komuni i dograđivanje njena ustrojstva. Formira se Veliko vijeće (*Consilium generale*) i preuzima vlast od dotadašnje zajednice građana (*universa comunitas*). Ti će procesi završiti do polovice 14. ili najkasnije početka 15. stoljeća u svim komunama. Zadarsko društvo konačno će se staleški podijeliti u 15. stoljeću.²

U svim dalmatinskim komunalnim društvima, u odredbama njihovih statuta i ostaloj izvornoj građi, primjetna je osnovna podjela stanovništva komune na domaće stanovništvo (*terrigenae, cives*) i strance (*forenses, aduene, extranei*). Domaće stanovništvo, mnogobrojnija i gospodarski važnija grupa, dijelilo se na građane (*cives*), stanovnike (*habitatores*) i distriktualce (*districtuales*). Otočko stanovništvo pripadalo je skupini distriktualaca. Prema odredbama zadarskog statuta, *districtualis* je osoba koja stanuje izvan grada Zadra, na otočkom ili

¹ O procesu oblikovanja istočnojadranskih komunalnih društava vidi opširnije: J. Lučić, Komunalno uređenje dalmatinskih gradova u XI stoljeću, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU* 10, 1980, 209-35.; M. M. Frejdenberg, Gorodskaja obščina v srednevekovij Dalmaciji i drevnegrečeskii polis, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 22, 1980, 68-85.; L. Steindorff, Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana, *Starohrvatska prosvjeta* III/16, 1986, 141-52.

² T. Raukar, *Zadar u XV stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb 1977, 52-6.

kopnenom dijelu distrikta.³ Ovaj naziv označava sve stanovnike distrikta, neovisno o imovinskom stanju, kao i nazivi *homo districtus Jadræ* i *habitor*.⁴

U zadarskom statutu i drugim dokumentima brojni su različiti nazivi kojima se označava gospodarski položaj distriktualaca, što je uvjetovano agrarnim i stočarskim karakterom distriktualne populacije. Stočari se nazivaju *pastor* ili *brauarius*.⁵ Različiti su nazivi za težake, obrađivače zemlje većinom nastanjene u Zadru. *Pastinator* ili *rusticus emphiteota* je težak koji nasaduje vinograd i stječe emfiteutsko pravo. *Laborator* je težak koji obrađuje već nasadeni vinograd.⁶ *Rusticus* ili *rusticus de districtu Jadræ* naziv je za zemljoradnika, kao i *villanus*, termin koji označava obrađivača na tuđem zemljištu, poglavito kmeta.⁷

Osnovne gospodarske djelatnosti otočkog stanovništva, prema sačuvanim podacima, bile su zemljoradnja, stočarstvo, proizvodnja soli i ribarstvo. Na brojnim otočićima i školjima u zadarskom arhipelagu ima malo plodne zemlje, stoga je gospodarski daleko značajnije stočarstvo. Uzgoj stoke imao je veliko značenje za prehranu stanovništva i pomoć u radu. Stoka je i važan izvozni artikal. Upravo su zadarski otoci bili centar uzgoja stoke u zadarskom distriktu. Mali otoci na prostoru od Molata do Vrgade bili su vlasništvo komune koja ih je davala u zakup kao pašnjake. Treba napomenuti da je ovakvo stanje potvrđeno u 15. stoljeću, ali je vjerojatno postojalo znatno ranije, možda već od ranog srednjeg vijeka.⁸

Sve do kraja 13. stoljeća podaci o stočarstvu vrlo su rijetki. O zakupima pašnjaka gotovo ih nema, vjerojatno zbog usmenog sklapanja ugovora. Od tada se počinju javljati ugovori o zakupu stoke sitnog zuba (ovce, koze). Teško je odrediti koliko su stoke zadarski građani i ostali vlasnici posjedovali na zadarskim otocima. Izvori ne daju dovoljno preciznih podataka, ali je broj vjerojatno bio velik. Na otocima se općenito držala stoka sitnog zuba. Glavni posjednici bili su zadarski samostani i patricijat, ali i pojedini distriktualci, vlasnici veće količine vlastite zemlje. Općenito, zadarski otočani posjedovali su više stoke nego distriktualci iz zaleđa. Patricijat je stoku uglavnom držao na Pagu i otocima koje je komuna davala u zakup, a samostani uglavnom na vlastitim posjedima (posebno samostan svetog Krševana).⁹ Iznos zakupa ustalio se tijekom 14. stoljeća na jednu trećinu ili drugi dogovoreni iznos prihoda od ovaca i koza. Iskorištavanje privatnih pašnjaka vlasnik je vršio u vlastitoj režiji, ili ih je davao u zakup (na primjer samostan svetog Krševana diljem Dugog otoka). Pastiri i bravari brinuli su za stoku i o tome sklapali posebne ugovore s vlasnicima. Preuzimali su uz to često i zemlju na obrađivanje, ako ju je vlasnik stoke imao. Važnost stočarstva u ukupnom gospodarstvu zadarske komune bila je velika, zbog visoke stope dobiti koju je omogućavalo za razliku od zemljoradnje.¹⁰

Nasuprot ostalih grana gospodarstva, nesrazmjerno malo podataka sačuvano je o ribarstvu. Razlog tomu je narav same djelatnosti, koja najčešće ne zahtijeva posebnu pisanu regulaciju, odnosno sastavljanje notarskih dokumenata. Bez dvojbe je ribarstvo bilo važna gospodarska djelatnost na zadarskim otocima već od

³ *Statuta Iadertina cum omnibus reformationibus in hunc usque diem factis*, Reformationes, capitulum 41, Venetiis 1564.

⁴ n. dj., Liber III, c. 97.; Raukar, n. dj., 63.

⁵ *Statuta*, L. III, c. 76, 78.

⁶ n. dj., L. II, c. 109.; L. III, c. 68-72, 83, 85, 88.; Ref., c. 63.; Raukar, n. dj., 64.

⁷ *Statuta*, L. I, c. 14, 15.; L. III, c. 97.; Ref., c. 65, 106, 107.; Raukar, n. dj., 64.

⁸ S. Antoljak, *Zadarski katastik 15. stoljeća*, *Starine JAZU* 42, 1949, 374-99.; Raukar, n. dj., 197.

⁹ Tako je 1289. Miha Matafar na Pagu prodao 450 svojih ovaca (M. Zjačić, *Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279-1308*, *Spisi zadarskih bilježnika I*, Zadar 1959, 139.); 1290. godine je Lampredije Čivalel prodao na Pagu spomenutom Mihi 2000 grla stoke sitnog zuba za 1075 libara malih denara. (n. dj., 196.); U oporuci Lovre Čivalela iz 1304. spominje se njegova stoka na Ižu. (M. Zjačić-J. Stipišić, *Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis, Nikole pok. Ivana, Gerarda iz Padove 1296-1337*, *Spisi zadarskih bilježnika II*, Zadar 1969, 64.).

¹⁰ N. Klaić - I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, *Prošlost Zadra II*, Zadar 1976, 415-20.; Raukar, n. dj., 197-206.

ranog srednjeg vijeka. Međutim, o količini i vrstama ulovljene ribe, o tehnikama lova, ribarskom priboru i drugo može se zaključivati samo indirektno, prema podacima o ribarstvu iz kasnijih stoljeća. Najraniji podaci o ribarstvu govore o samostanu svetog Krševana koji je od nekih zadarskih plemića dobio pravo na četvrtinu ulovljene ribe oko Molata i u uvali Telašćici na Dugom otoku.¹¹ Podavanja u ribi javnoj vlasti u Zadru postoje, prema sačuvanim podacima, još u ranom srednjem vijeku. Komuna je to pravo na prijelazu u razvijeni srednji vijek počela ustupati, na primjer crkvenim ustanovama. Tako je zadarski prior Drago ustupio 1096. opatu samostana svetog Krševana iz Zadra sva svoja prava u Vrgadi, koja su se sastojala u podavanju riba i soli, a dio ulova mještani su davali i zadarskom biskupu.¹²

Najvažnija privredna grana na otocima, s najvećom stopom akumulacije, bila je proizvodnja i promet solju. Solane su se nalazile po čitavom zadarskom distriktu, bilo ih je na kopnu i na većini zadarskih otoka, poglavito na većima, Ugljanu, Pašmanu i Dugom otoku, a i na manjim otocima Molatu, Vrgadi, Ižu i drugdje.¹³ Solane su posjedovali patriciji, pučani, distriktualci i samostani. Samostani i posebno patricijat dominiraju u strukturi vlasnika do sredine 14. stoljeća. Bogati sloj pučana imat će znatnijeg vlasničkog udjela tek od anžuvinske vlasti u drugoj polovici 14. stoljeća. Najvažniji centar proizvodnje soli bio je otok Pag, s mnogobrojnim solanama. Njihov najveći dio nalazio se u paškoj uvali, gdje su i danas.¹⁴ Bilo ih je i na ostalim lokalitetima diljem otoka. Oskudni izvorni podaci o solanama onemogućuju precizniju analizu i kvantifikaciju. Nedostaju neophodni izvori poput popisa i katastika. Većina solana diljem komune vjerojatno potječe iz ranog srednjeg vijeka.¹⁵

Među vlasnicima paških solana dominirali su Žadrani, posebno patricijat.¹⁶ Brojni su bili i Pažani, vlasnici solana.¹⁷ Sve do 15. stoljeća zadarski patricijat

¹¹ F. Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* 7, 1877., 25, 123. Iako ovaj dokument, datiran oko 995. godine, u sačuvanoj formi najvjerojatnije nije autentičan, ne bi trebalo sumnjati u vjerodostojnost jezgre pravnog posla, prelaska spomenutih kompetencija u crkvene ruke.

¹² Prior ustupa opatu *omnia illa servicia, que antiquitus priores nostri in castro Lubricata habuisse manifestum est, i to izrijekom sal, quem incolae illius loci per unamquamque domum novem modia colligentes omni anno, et duas piscaciones deseruiebant absque illa, que nostro episcopio debentur*. Rački, n. dj., 175.; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* 1, Zagreb 1874, 205-6 (u daljnjem tekstu: *CD*).

¹³ U spomenutoj ispravi o Vrgadi 1096. navode se podavanja u soli lokalnog stanovništva (vidi bilj. 12.). ; 1114. godine spominju se solane u Solinama na Dugom otoku. (G. Sabalich, *La Dalmazia nei commerci della Serenissima*, Zara 1907, 80.); 1196. godine solane samostana svetog Krševana u Brbinju na Dugom otoku (*CD* 2, 1875, 277.); 1289. godine solane Stjepana Soppe u uvali svetog Andrije na Ugljanu (Zjačić, n. dj., 167.); U ispravi o prodaji zemlje na Pašmanu 1310. spominju se kao granične solane Bartula Grisogona. (*CD* 8, 1910, 267-8.); 1317. godine Mihovil Ratković, *uilanus* iz Vrgade, prodao je Ugu de Agulantis 6 centenarija soli za 17 libara po centenariju. (Zjačić-Stipišić, n. dj., 130-1.); Zadarska kurija prodala je 1323. na dražbi 7 solana Damjana Varikaše u Sutomišćici na Ugljanu. (*CD* 9, 1911, 139-40.); Samostan svetog Dimitrija u Zadru dao je 1333. u zakup solane na Pašmanu Matiji Donkovom s Pašmana. (*CD* 10, 1912, 88-9.); Miha Zadulin posjedovao je sredinom 14. stoljeća 16 solana na Škardi, koje je dao u zakup. (*CD* 12, 1914, 121-4.).

¹⁴ Tako je primjerice Bratoniga, udovica Dragoja Samijana, prodala 1274. Zadraniću Andriji de Ragno kuću i *quatuor salinas meas positas in valle Pagi sub morario Padibudi* za 80 libara malih denara. (*CD* 6, 1908, 75-6.); Dujam iz Paga, sin pokojnog Dragonje, dao je 1292. u najam Matildi, udovici zadarskog patricija Bartula Zloradića, 8 solana *positas in valle Pagi*. (*CD* 7, 1909, 105-6.). ; 1337. godine solane u paškoj uvali posjedovao je Ivan Qualis. (Zjačić-Stipišić, n. dj., 239.).

¹⁵ Raukar, n. dj., 206-7.; A. Piasevoli, "Fragmenti iz ekonomskog života Zadra od XIII do XVIII stoljeća" u: *Zadar-zbornik*, Zagreb 1964, 38-9.; N. Čolak, *Proizvodnja paške soli i pomorska trgovina do pada Paga pod mlatačku vlast godine 1409., Pomorski zbornik* 1, 1963, 497.

¹⁶ Na primjer, Bartul Zloradić prodao je 1274. Rajneriju Varikaši solanu na Pagu za 50 libara malih denara. Među graničnicima te solane bio je i Andrija Kotopanjić (de Cotopagna). (*CD* 6, 91.); Nikola Božetin, *habitator* Zadra, potvrdio je 1276. da mu je Bartol de Petroclaudo, Zadranić, potpuno namirio svotu za upotrebu polovice od 6 solana na Pagu. (*CD* 6, 162.); Koža i Bartul Saladini, zadarski patriciji, držali su u kući Ciprijane Cancautta na Pagu 3 milijarja soli. (Zjačić, n. dj., 181.); Marija, udovica Mihajla Rose de Scolatura i njeni sinovi zamijenili su 1333. kuću i 8 solana na Pagu za 8 solana Marije, udovice pokojnog Bogde, i njenih sinova, zadarskih građana. (*CD* 10, 95-7.); Mihovil de Rosa prodao je 1338. stricu Petru polovicu svih dobara za 16000 libara malih denara. Među ostalim, ukupno 50 solana u paškoj uvali, skladište za sol i kuću na Pagu. (*CD* 10, 376-81.).

¹⁷ Na primjer Marin, paški đakon, prodao je kuću i solane na Pagu 1279. Stani, udovici de Bivaldo iz Zadra, za 100 libara malih denara. (*CD* 6, 316-7.); Juraj Pogančić i njegova žena Milica s Paga 1321. izdašno su darovali novoosnovani samostan redovnica kojeg su dali podići. Uz 70 ovaca, 6 krava i jednog vola, darovali su im

prevladava.¹⁸ Pojavljuju se i vlasnici iz drugih mjesta.¹⁹

Obrađivači su u solanama radili samo ljeti, što je bila dopunska djelatnost, a ostali dio godine bavili su se zemljoradnjom i stočarstvom, neki i vinogradarstvom. Malo je poznatih podataka o visini rente koju su zakupci solana davali vlasniku do sredine 14. stoljeća. Iako prvi podaci s kraja 12. stoljeća govore o renti od dvije trećine proizvedene soli, u malobrojnim sačuvanim podacima iz prve polovice 14. stoljeća bit će navedeni bitno viši iznosi (sedam osmina ili čak osam devetina).²⁰ O tehnologiji proizvodnje soli, kapacitetu solana, točnoj količini proizvedene soli i drugo, može se, nažalost, samo nagađati, zbog nedostatne građe.

Radi velikog značenja proizvodnje i trgovine solju za jadranske komune, prihodima je raspolagala zadarska komora. Sve do polovice 14. stoljeća postoji malo egzaktnih pokazatelja. Može se pretpostaviti da je određen stupanj nadzora nad solju komuna imala već potkraj 12. stoljeća.²¹ U 13. stoljeću stanje je slabo poznato, ne zna se na kojoj je razini uspostavljen komunalni monopol na sol. Jedini izvorni podatak sačuvan je iz 1247. godine. Nakon pobune Zadrana, Venecija je odlučila oduzeti zadarskoj komuni polovicu dobiti od prodaje soli.²² U prvoj polovici 14. stoljeća nije bilo bitnih promjena. Komuna i vrhovna državna vlast zajednički su kontrolirali cjelokupan promet solju. Komora nije imala potpun monopol u prodaji i kupnji, izvoz je bio dopušten morskim putem, ali je sva prodaja kontrolirana. Najunosnije su djelatnosti, trgovina na malo i izvoz soli u zadarsko zaleđe, bile pod potpunim komunalnim monopolom.²³

Važna privredna grana tijekom razvijenog srednjeg vijeka na čitavom području zadarske komune bila je zemljoradnja. Njena glavna odlika tijekom promatranog razdoblja bila je stabilnost i mala promjenjivost osnovnih tipova zemljišnih odnosa, tehnika obrada zemlje i zemljišnih kultura. Zemljoradnja je u okvirima zadarske komune imala trajnu i stoljećima podjednaku važnost. To je uvjetovalo da su svi slojevi gradskog i distrikturnog stanovništva bili uključeni u zemljoradnju kao vlasnici zemlje ili obrađivači. Zbog stabilnosti, koja je razlikovala zemljoradnju od primjerice trgovine, gradsko stanovništvo Zadra je slobodan kapital rado ulagalo u zemlju.

Malo se zna o agrarnim odnosima u zadarskoj komuni do početka 13. stoljeća. U zadarskom distriktu postojao je općeniti nedostatak obradivog zemljišta, posebno za žitarice. Konfiguracija tla i klima pogodovali su uzgoju vinove loze i maslina, što je dovelo do prevlasti specifičnih tipova zemljišnih odnosa. Tako je bilo i na otocima, koji su površinom nešto prostraniji dio distrikta. Dominirao je uzgoj vinove loze i masline, osim na dijelovima najvećih otoka, Ugljana, Pašmana i Dugog otoka, pogodnijima za uzgoj žitnih kultura.

Među vlasnicima zemlje na otocima, uz distrikturne otočane, dominiraju zadarske crkvene ustanove i zadarsko građanstvo, posebno patricijat. Osnovna karakteristika zemljišnog posjeda diljem zadarske komune bila je fragmentiranost posjeda i postojanje mnoštva različitih vlasnika u pojedinim mjestima. Iz ovog razdoblja nisu sačuvani popisi posjeda, katastici, mape, tako da je izraditi kartu

i vinograd, te 5 solana na Pagu na lokalitetu Babin potok. U ugovoru se navodi da supružnici raspolažu s još 18 solana na Pagu. (CD 9, 24-6.)

¹⁸ Raukar, n. dj., 207-8.

¹⁹ U dokumentu o zakupu solana Dujma iz Paga spominje se kao graničnik njegove solane jedan Ninjanin. (CD 7, 1909, 105-6.)

²⁰ CD 2, 277.; Raukar, n. dj., 212.; isti, *Ekonomski odnosi na posjedima rogovskog samostana u XV i XVI stoljeću*, *Historijski zbornik* 23-24, 1970-71, 220.

²¹ CD 2, 223-4.; Raukar, *Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest* 7-8, 1969-70, 21.

²² Š. Ljubić, *Listine o odnosajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* 1, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* 1, 1868, 65.

²³ Raukar, *Zadarska trgovina solju*, 19-23.

vlasnika zemljišta na zadarskim otocima gotovo nemoguće. Pokušat ćemo samo približnu rekonstrukciju.

U 13. stoljeću crkvene ustanove raspolagale su znatno većim zemljišnim posjedom od privatnih osoba. Glavninu zemljišta dobile su različitim darovanjima, posebno oporukama. Zemljišni fond crkvenih ustanova u stalnom je porastu tijekom 13. stoljeća.²⁴ Međutim, taj proces je dobio tolike razmjere da je komuna statutarnim odredbama iz 1305. bila prisiljena zabraniti crkvi i samostanima stjecanje nekretnina, posebno zemljišnih posjeda, zbog sve većeg smanjivanja i ograničavanja gospodarske podloge komune.²⁵ Reformacije statuta kasnije će to ipak dopustiti, ali su crkva i samostani bili dužni u roku od 6 mjeseci dobiti posjed prodati nekom svjetovnjaku.²⁶

Među zadarskim samostanima-zemljoposjednicima do polovice 14. stoljeća ističu se benediktinski samostani svete Marije i svetog Krševana. Na otocima je posebno razvijen zemljoposjed samostana svetog Krševana, bitno veći nego na kopnu. Samostan ima vinograde u Lukoranu na Ugljanu te na Pašmanu, koje daje u zakup.²⁷ Prema podacima do polovice 14. stoljeća vidi se da od ranije posjeduje cijelo selo Neviđane na Pašmanu sa solanama i zemljama, koje daje u zakup.²⁸ Samostan je 1190. od zadarske komune dobio otok Maun.²⁹ Još od 11. stoljeća posjedovao je zemlje u uvali Telašćici na jugu Dugog otoka, što je potvrđeno u 13. i prvoj polovici 14. stoljeća.³⁰ Zemljoposjed samostana svetog Krševana prostirao se i po ostalim dijelovima Dugog otoka, na primjer u Brbinju, na lokalitetima Dugopolje, Zavonjini lazi, Veliko jezero, području zvanom Smokvica i drugdje.³¹ Benediktinci svetog Krševana navedene su posjede grupirali oko crkvice koje su dobili papinskim bulama Celestina III. iz 1195. i Inocenta III. iz 1204. To su crkva sv. Ivana *de Tilago* (u Telašćici), svetog Kuzme i Damjana u Brbinju, svetog Mihovila u Neviđanima na Pašmanu, svetog Lovre u Lukoranu i svetog Jurja na Maunu. Kraj svake se prostirao zemljoposjed kojeg su redovnici obrađivali u početku sami, a kasnije sve više radom samostanskih težaka. Ovakav posjed uglavnom se zaokružio do 13. stoljeća. Kasnije je stjecanje nekretnina bilo znatno sporije, a u 14. stoljeću i statutarno onemogućeno.³²

Najbogatiji posjednik zemalja na teritoriju komune bio je samostan benediktinki svete Marije u Zadru. Najveće posjede imao je na kopnenom dijelu distrikta (današnji Babin Dub i okolica Bokanjca). Na otocima nalazili su se pretežno vinogradi, primjerice u Sutomišćici.³³ Osim u Sutomišćici, bilo je posjeda ovog samostana u Dobropoljani, Banju, Pašmanu, Ižu i Olibu. Pripadao mu je i otok Silba.³⁴

Ostali zadarski samostani uglavnom su mlađi od navedenih benediktinskih opatija. Kako je tada većina posjeda već podijeljena između raznih vlasnika, nijedan od njih nije uspio steći veće površine. Uglavnom su imali manje posjede

²⁴ Klaić-Petricioli, n. dj., 378-9.

²⁵ *Statuimus quod nullus Iadratinus, seu Iadrensis districtus uendere audeat, uel donare, aut quocunque titulo, vel contractu transferre in aliquod Monasterium, uel locum religiosum, aut in aliquem monachum, vel monacam, seu religiosam, aut ecclesiasticam personam aliquas res immobiles, seu possessiones de Iadra, uel de Iadrensi districtu, nec etiam valeat, seu possit easdem res relinquere in ultima voluntate eisdem personis et locis superius interdictis.* (Statuta, L. III, c. 14.)

²⁶ Statuta, Rel., c. 131.

²⁷ CD 5, 1907, 437, 457.; CD 6, 107.; Zjačić-Stipišić, n. dj., 138.

²⁸ CD 11, 1913, 156-7.; CD 12, 547, 560-1, 637-8.; Zjačić, n. dj., 229.; Zjačić-Stipišić, *Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis iz Piacenze 1349-1350*, Spisi zadarskih bilježnika II, Zadar 1977, 36-8.

²⁹ CD 2, 243. Kasnije je samostan, 1315., zbog dugova u koje je zapao, prodao Maun na dražbi zadarskom plemiću Krševanu de Soppe za 602 libre malih denara. (CD 8, 399-401.)

³⁰ Rački, n. dj., 59.; CD 3, 1905, 254.; CD 8, 108-9.

³¹ CD 6, 339-40.; CD 7, 256-7, 279-80, 397-99, 400-1.; CD 8, 110-1, 146-7.

³² I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj II*, Split 1964, 44-6.

³³ Klaić-Petricioli, n. dj., 379.

³⁴ CD 6, 494-5.; CD 7, 148-9.; CD 10, 640-1.; I. Beuc, Statut zadarske komune iz 1305. godine, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* 2, 1954, 523.; Zjačić, n. dj., 178, 205.

pod vinovom lozom.³⁵ Tako je samostan svetog Mihovila iznad Preka bio jedan od najvećih posjednika na otoku Ugljanu, imao je zemlje u Preku, Ugljanu, Sutomišćici, na Ižu i drugdje.³⁶ Na otocima dosta je zemlje imao samostan redovnica svetog Nikole u Zadru. Neki od lokaliteta bili su Dobropoljana, Barotul, Ugljan, Mežanj (Taler) ispod Dragova na Dugom otoku i Vampšane na Dugom otoku.³⁷ Ženski samostan svetog Dimitrija u Zadru posjedovao je parcele u Božavi, kao i samostan svete Marije *de Melta* iz Zadra.³⁸

Prostrane posjede na otoku Pašmanu imao je samostan svetog Kuzme i Damjana na brdu Čokovcu iznad Tkona, nasljednik samostana svetog Ivana Evanđeliste iz Biograda, srušenog pri mletačkom zauzeću grada 1125. godine. Raspršeni redovnici, nakon razdoblja lutanja, ponovno su se okupili na mjestu gdje su ranije posjedovali kapelu svetog Kuzme i Damjana, koja im je odlukom zadarskog biskupa 1129. vraćena. Ova imućna opatija baštinila je nakon preseljenja na Pašman posjed u Rogovu, u biogradskom zaleđu, osnovu svog zemljoposjeda. Nakon preseljenja dobila je više novih posjeda na otocima i kopnu, te u Zadru.³⁹ Od otočkih posjeda u izvorima se spominju posjedi u Pašmanu, Dobropoljani, Tkonu i Žirju (do 1325. kada ga je dobila šibenska komuna).⁴⁰

Zadarski patricijat tvorio je drugu grupu krupnih zemljišnih vlasnika na otocima. Zajedno sa samostanima, u vlasništvu drže većinu raspoloživa zemljišta. I za patricijat vrijede opaske o fragmentiranosti posjeda, raspršenosti na mnoštvu lokaliteta i koncentraciji posjeda (plodne zemlje) na većim otocima. Točnu sliku patricijskih posjeda na otocima nije moguće precizno rekonstruirati. Može se navesti nekoliko karakterističnih primjera. Obitelj je Zadulini posjedovala zemlje u Vlašićima na Pagu, u Lukoranu, Preku, Kalima i Kukljici na Ugljanu, te na Pašmanu, Ižu i Dugom otoku.⁴¹ Obitelj Čivaleli imala je posjede na Dugom otoku (lokaliteti Dugopolje i Kruševo polje), u Lukoranu, Pašmanu, Dobropoljani i na Žutu.⁴² Obitelj Soppe posjedovala je zemljišta u Preku, Sutomišćici, Ugljanu, Ravi, Savru, Salima i drugdje po Dugom otoku, a od samostana svetog Krševana kupili su 1315. otok Maun za 602 libre malih denara.⁴³ Obitelj Rosa-Scolatura držala je polovicu otoka Žirja do 1325., spominju se njihovi posjedi i u Dobropoljani.⁴⁴ Matafari su bili posjednici u Dobropoljani, Banju, Lukoranu, Ugljanu.⁴⁵ Zloradići (Sloradis) u Preku i Pašmanu, a Qualisi također u Pašmanu.⁴⁶ Fanfogne su bili vlasnici na lokalitetima Dubovka na Dugom otoku i Konaplica na Pašmanu, a Varikaše u Dobropoljani, Ugljanu, te na

³⁵ Klaić-Petricioli, n. dj., 380-1.

³⁶ CD 6, 412-4, 629-30. ; CD 7, 263-4. ; CD 8, 85-6. ; CD 11, 1913, 145-6. ; Zjačić, n. dj., 114, 145, 150, 161, 191-5. ; Zjačić-Stipišić, *Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis*, 80-1, 101-2, 107-8, 140-1.

³⁷ CD 6, 494-5, 590-1. ; CD 7, 297-9. ; CD 8, 254-5. ; CD 9, 330-1. ; CD 10, 607-8, 647-8. ; CD 11, 349-50. ; Zjačić-Stipišić, *Spisi zadarskih bilježnika*, 37, 88. ; *Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis*, 89-90, 148.

³⁸ CD 9, 335-6. ; CD 10, 626-8.

³⁹ CD 2, 39-40. ; Ostojić, n. dj., 221, 230-2.

⁴⁰ Kao samostanski posjedi na Pašmanu spominju se različiti lokaliteti, na primjer *terra que vocatur Cruseuo poglie... ad illam terram que vocatur Parigna Draga... uersus meridiem Dobro poglie... totam uallem de Tustino... et terra de Belbo*. (*Miscellanea* I, Zadar 1950, 7.). Vidi još i: CD 6, 268-9. ; CD 8, 90-1, 268-71, 450-1. ; CD 9, 3-5, 18-21. ; Zjačić-Stipišić, *Spisi zadarskih bilježnika*, 16, 111. ; *Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis*, 62-3.

⁴¹ CD 7, 113-4. ; CD 8, 52-4, 267-8, 268-71. ; CD 9, 273-4. ; CD 11, 33-5, 236-8. ; Zjačić, n. dj., 161, 168. ; Zjačić-Stipišić, *Spisi zadarskog bilježnika*, 28, 111, 115, 187. ; *Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis*, 77, 97, 98, 112-3.

⁴² CD 6, 494-5. ; CD 7, 148-9, 256-7, 297-9. ; CD 9, 2-3. ; CD 10, 321-2. ; Zjačić-Stipišić, *Spisi zadarskih bilježnika*, 64.

⁴³ CD 7, 256-7. ; CD 8, 399-401. ; CD 9, 150-2, 327-8. ; CD 10, 17-8, 128-9, 341-2, 399-400. CD 11, 349-50. ; Zjačić-Stipišić, *Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis*, 12-3, 119.

⁴⁴ CD 7, 297-9. ; CD 8, 450-1. ; CD 9, 3-5, 18-21.

⁴⁵ CD 6, 494-5. ; CD 9, 2-3. ; Zjačić, n. dj., 127. ; Zjačić-Stipišić, *Spisi zadarskih bilježnika*, 136. ; *Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis*, 80-1, 100, 119.

⁴⁶ CD 8, 268-71, 539-40. ; CD 11, 33-5, 336-42, 363-4. ; Zjačić-Stipišić, *Spisi zadarskih bilježnika*, 111.

Dugom otoku i Levarnaki.⁴⁷ Obitelj Nassis imala je zemljišta u Salima, na Ravi i na Pagu.⁴⁸

Osim crkvenih institucija i patricijata, zemljišni vlasnici bili su na otocima još i Zadranari različitog pravnog statusa (obrtnici, trgovci, težaci i drugi), te sami distrikualci. Njihovo zajedničko vlasničko obilježje najčešće je bilo posjedovanje male parcele zemljišta, koju su obrađivali u vlastitoj režiji. Dobar dio tih parcela, posebno u vlasništvu distrikualaca, bili su vrtovi, okućnice i slično. Ostalo su bile parcele veličine od jednog do nekoliko gonjaja pod vinovom lozom ili maslinom.

U zadarskoj komuni glavni tipovi agrarnih odnosa u razvijenom i kasnom srednjem vijeku bili su težaština i kmetstvo. Ovi su osnovni tipovi u literaturi opširno obrađeni i istraženi. Unatoč mnogim zajedničkim osobinama s osnovnim tipovima agrarnih odnosa u srednjovjekovnoj Europi, odlikuje ih izvornost uvjetovana posebnim društvenim i gospodarskim prilikama na istočnoj jadranskoj obali. Može se reći da je težaština u zadarskoj komuni nastala i na osnovama iz kasne antike, kao što je u isto vrijeme predstavljala izraz društvenih i gospodarskih uvjeta u zadarskoj komuni.⁴⁹

U literaturi se dosta raspravljalo o vremenu nastanka težačkih odnosa u agraru. Većina autora zastupala je mišljenje da ga treba datirati 11. stoljećem, kada je nastao zapis Petra, opata samostana svetog Krševana, koji 1075-6 daje u zakup samostanske vinograde u Lukoranu, uz pogodbu *ad quartam*.⁵⁰ Frejdenberg je smjestio postanak težaštine u 12., njeno konačno oblikovanje u 13. stoljeće, a prvi počeci nisu, prema autoru, stariji od 11. stoljeća.⁵¹ Nada Klaić je pokušala objasniti proces nastanka težačkih odnosa, ne baveći se posebno pitanjem datacije. Autorica tvrdi da su vlasnici zemlje od 10. stoljeća počeli napuštati pridvorno gospodarstvo sa servima i prelaziti na težaštinu, mnogo rentabilniji oblik obrade zemlje. Prvim poznatim ugovorom o težaštini smatra ugovor iz 1205. godine.⁵²

Osnovna prednost distriktualnog stanovništva bila je njihova osobna sloboda. Po tome su se bitno razlikovali od većeg dijela srednjovjekovne Europe, uključujući susjedne talijanske komune sličnog društvenog ustrojstva. Podređenost istoj jurisdikciji, zadarskom komunalnom sudu, vrijedila je jednako za distriktualce kao i za najodličnije pripadnike komune. Zbog toga su ugovori o težaštini i kmetstvu bili ugovorni odnosi osobno slobodnih pripadnika komune. Prema mišljenju novije historiografije, upravo u ovakvoj, izrazito posebnoj strukturi, treba tražiti kontinuitet s kasnom antikom.⁵³

Glavni tipovi agrarnih odnosa na zadarskom području, težaština i kmetstvo, odlikuju se stabilnošću i malobrojnošću promjena u odnosima vlasnika i obrađivača zemlje tijekom čitavog srednjovjekovlja, pa sve do kraja 18. stoljeća. U historiografiji su težaština i kmetstvo već davno utvrđeni kao glavni tipovi zemljišnih odnosa na zadarskom području. Za razlikovne kriterije određeni su količina obrađene zemlje (od 1-5 gonjaja kod težaka, do 30 gonjaja kod kmeta)

⁴⁷ CD 8, 346-7, 356-7, 373-4. ; Zjačić-Stipišić, *Spisi zadarskih bilježnika*, 106-7, 114, 126, 181. ; *Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis*, 133.

⁴⁸ Zjačić-Stipišić, *Spisi zadarskih bilježnika*, 137, 147, 153.

⁴⁹ Raukar, *Zadar*, 80-3.

⁵⁰ Rački, n. dj., 100-1. ; M. Medini, *O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji*, Zadar 1920, 9, 33. ; Beuc, n. dj., 566, 622. ; V. Novak, *Zadarski kartular samostana svete Marije*, Zagreb 1959, 214. ; Čolak, *Poljoprivreda zadarske komune u ranom srednjem vijeku*, *Radovi JAZU Zadar* 9, 1962, 187.

⁵¹ Frejdenberg, *Seljaštvo zadarskog područja od XIII do XV stoljeća*, *Rad JAZU* 369, 1975, 119-20.

⁵² N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 310. ; ista, *Problem kmetstva na području dubrovačke astareje (Prilog problematici dalmatinskog agrara)*, *Arhivski vjesnik* 14, 1971, 260, bilj. 125.

⁵³ N. Klaić, *Problem kmetstva*, 259. ; Frejdenberg, *Seljaštvo zadarskog područja*, 119-20. ; Beuc, *Statut*, 572. ; Raukar, *Dalmatinski grad i selo u kasnom srednjem vijeku*, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1-2, 1974, 48. ; isti, *Zadar*, 83-4.

i vrsta kulture koja se na zemlji uzgajala (vinova loza, masline ili oranice).⁵⁴ Od 12-13. stoljeća, kada se javljaju težački i kmetski ugovori, mijenjaju se oblici rente, vrste podavanja i javnih obveza, sa zajedničkom tendencijom postupnog povećavanja i širenja obveza (više kmetskih nego težačkih), ali se ne mijenjaju najbitniji elementi: pravni položaj i proizvodna osnova obrađivača zemlje.⁵⁵

Kod težaštine davala se na obradu zemlja pod kulturama vinove loze i masline koje su već nasadene, ili je to tek trebalo učiniti (*ad pastinandum*) što je davalo određene pogodnosti obrađivačima, posebno nižu naturalnu rentu. Važno je naglasiti da je težak, obrađivač zemlje, mogao biti bilo tko, svaki slobodan stanovnik komune. Nije rijetkost da su se u praksi među težacima nalazili i svećenici, klerici, stranci i drugi. Takvu mogućnost izričito su naglašavale i statutarne odredbe.⁵⁶ U prvoj polovici 13. stoljeća renta je općenito bila niža nego u 14. i 15. stoljeću. Međutim, statutarne odredbe iz 1305. odredile su da se zemlja *ad pastinandum* ne smije davati uz rentu manju od jedne četvrtine priroda sa zemlje.⁵⁷

U drugoj polovici 13. stoljeća još će biti slučajeva kada će renta biti niža od jedne četvrtine, ali to će već iziskivati posebnu dozvolu gradskih vlasti. Tako je Ivan, prior samostana svetog Mihovila iznad Preka, dao 1289. na obradu samostanske zemlje na otoku bračnom paru Radošu Slavkovom i ženi mu Pribi, zadarskim stanovnicima. Za 8 gonjaja zemlje ugovor je sklopljen na 10 godina, s time da su zakupnici dužni davati godišnje jednu sedminu vina za teratik i isto toliko od prihoda stečenog prodajom plodova sa zemlje. Iste godine dopušteno je prioru samostana svetog Mihovila *de Scopulo* (otočić Galevac kraj Preka) od strane kneza i suda da može davati samostanske zemlje u Preku, *de monte Brecelli, ad pastinandum* uz podavanje jedne sedmine. Uzrok je bila loša kvaliteta zemljišta, zbog čega nije bilo zainteresiranih obrađivača koji bi radili pod uobičajenim uvjetima.⁵⁸

Ovakvi će slučajevi, ipak, već u drugoj polovici 13. stoljeća biti iznimka, uvjetovani posebnim okolnostima (nedostatna kvaliteta zemlje, nemogućnost nalaženja zainteresiranih obrađivača i slično). Velika većina poznatih ugovora o težaštini već u ovom razdoblju, a u prvoj polovici 14. stoljeća gotovo bez iznimke, sklapa se uz davanje teratika u iznosu od jedne četvrtine. Tako, na primjer, Jakov Zadulin daje 1293. Fumiji, udovici zadarskog *habitora* Krševana 4 gonjaja zemlje *ad pastinandum vineam positam in insula Casta(n)i*. Fumija je dužna davati jednu četvrtinu vina i drugih plodova godišnje, te četvrtinu od prodane robe.⁵⁹ Četvrtina prihoda kao teratik zabilježena je na otocima u velikoj većini ugovora.⁶⁰ Izuzeci od pravila u razdoblju nakon donošenja statuta 1305. postali su vrlo rijetki. Iz konteksta nije pobliže vidljivo koji su im razlozi, ali se može pretpostaviti postojanje određenih specifičnosti koje dovode do takvog ugovora (kvaliteta zemlje, neke olakšice pri zakupu i slično).⁶¹

⁵⁴ Vidi navedenu literaturu u nekoliko prethodnih bilježaka. Posebno: N. Klaić, *Problem kmetstva*, 258-69. ; Raukar, *Zadar*, 88-90.

⁵⁵ Raukar, *Zadar*, 90.

⁵⁶ *quilibet cuiuscunque conditionis, sexus, vel aetatis fuerit, qui receperit vineam alterius (Statuta, L. III, c. 68.)*.

⁵⁷ *Quod quando terrae, uel possessiones aliquae per quamcunque personam Ecclesiasticam, vel secularem cuiuscunque conditionis, dignitatis, uel sexus concedentur ad pastinandum alicui cuiuscunque conditionis non concedatur ad minorem partem, quam ad quartam*. Prekršitelji ove odredbe, bilo težak ili vlasnik, platit će kaznu od 10 libara malih denara po gonjaju, a ako postoji tužitelj, isti će dobiti trećinu svote ukupne kazne. (*Statuta, L. III, c. 82.*)

⁵⁸ *CD* 6, 629-30, 665-6.

⁵⁹ *CD* 7, 160-1.

⁶⁰ Na primjer: *CD* 7, 169-70, 244-5. ; *CD* 8, 254-5, 346-7. ; *CD* 9, 273-4, 327-8, 335-6. ; *CD* 10, 17-8, 607-8, 647-8. ; *CD* 11, 431-2. ; Zjačić-Stipišić, *Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis*, 12, 16, 32-3, 62-3, 77, 80-1, 89-90, 97-8, 100-2, 107-8, 119-21, 129, 133, 140-1, 148, 173.

⁶¹ Zadarski *civis* Stjepan de Rasol pokojnog Maura dao je 1350. u trajan zakup Grguru pokojnog Kuzme iz Ugljana četiri gonjaja zemlje da u slijedećih pet godina nasadi vinograd, a od tada će davati *tertiam partem*. (Zjačić-Stipišić, *Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis*, 135.).

Socijalno podrijetlo težaka bilo je raznoliko. Ipak, u velikoj većini dominirali su distrikualci i niži slojevi zadarskog gradskog stanovništva. Kada se težački ugovor sklapao s namjerom nasađivanja (*ad pastinandum*), tada je težak stjecao pravo vlasništva nad lozom koju je zasadio, te ju je imao pravo prodati, što se često i događalo. Ugovori o prodaji loze na tuđem zemljištu brojni su gotovo jednako kao ugovori o prodaji zemljišta. Vlasnik zemljišta na kojem se loza nalazila imao je pravo prvokupa.⁶² Od 1267. počeo se vremenski ograničavati rok za nasađivanje vinograda.⁶³

Odredbama statuta iz 1305. težaština je detaljno normirana. Tako je, na primjer, težak bio dužan dva puta godišnje okopati vinograd da ne bi narastao korov i drač. Kolce u vinograd nije smio postaviti bez vlasnikova dopuštenja. U slučaju da prekrši ove odredbe težak je gubio svo vino za čitavu godinu i plaćao globu od 6 libara malih denara, osim ako nije imao valjano opravdanje za svoj postupak. Ako jedne godine težak nije mogao obrađivati vinograd, vlasnik je mogao naći drugog zakupnika.⁶⁴ Težak koji tri godine ne bi obradio vinograd kažnjavao se gubitkom polovice priroda prve godine, čitavog priroda druge, a treće godine gubio je čitav vinograd i sva prava u njemu, bez obzira na specifične odredbe individualnog ugovora obrađivača i vlasnika vinograda.⁶⁵ Obradivač vinograda dužan je bio sam, ili uz tuđu pomoć, postaviti poklade i grebenice, odnosno mladice vinove loze u zemlju, radi širenja vinograda.⁶⁶ Prema odredbama statuta, težak je bio dužan udovoljiti vlasnikovoj želji na koji će način potonji preuzeti ono što mu pripada. Ako je vlasnik želio da mu težak preda grožđe, ovaj je bio dužan dopremiti ga o svom trošku do vlasnikove barke. Ako je vlasnik želio vino, tada je težak bio dužan vino, odnosno mošt otpremiti u zadarsku luku i tamo na licu mjesta odvojiti svoj dio od vlasnikova.⁶⁷ Često su vlasnici zloupotrebljavali dana im prava kod prodaje loze na svojoj zemlji. Ako bi težak, prisiljen nuždom, htio prodati lozu, vlasnici su znali prodaju spriječiti i odugovlačiti kako bi što više izvukli od težaka. Određeno je da vlasnik mora odmah omogućiti težaku prodaju loze, a ovaj je bio dužan vlasniku najaviti kupca i cijenu prodaje. Nakon toga, vlasnik je imao 8 dana vremena za odluku da li će ponuditi više i sam otkupiti vinograd. Ako bi odbio, prvotna prodaja postala bi pravosnažna, a težak je mogao tužiti vlasnika ako bi mu nastavio praviti neprilike.⁶⁸

Zbog boljeg iskorištavanja plodnih površina, u statut je unesena odredba da se uz rub svakog vinograda većeg od 4 gonjaja treba zasaditi masline, tako da na svaka 4 koraka dođe po jedno drvo masline i jedno drvo murve. Uvjet za izvršenje ove operacije bio je pristanak vlasnika zemlje. Tko ne bi posadio masline ili dao posaditi, plaćao je općini prve godine globu od 6 libara malih denara, a svake slijedeće godine po 20 malih solda, sve dok ne zasadi masline i murve.⁶⁹

Drugi osnovni oblik odnosa u agraru na zadarskim otocima bilo je kmetstvo, čiji je razvoj složeniji i dugotrajniji nego što je slučaj s težaštinom. Kmetstvo je, od prvih sačuvanih podataka krajem 13. stoljeća, sačuvalo neke osnovne karakteristike. To je bio rad na ždrijebu oranice, koji je zahtijevao naseljavanje na njemu i stvaranje selišta, s dominantnim ratarstvom i stočarstvom. Obveze obrađivača zemlje postupno su se povećavale, ali se proizvodni temelji kmetstva nisu mijenjali, kao ni pravni položaj obrađivača zemlje, koji su ostali osobno

⁶² Primjeri ugovora o prodaji loze: CD 7, 263-4. ; CD 8, 346-7. ; CD 9, 273-4, 327-8. ; CD 10, 17-8, 299-300. ; CD 11, 366-7, 367-8.

⁶³ CD 5, 437-8.

⁶⁴ Statuta, L. III, c. 68, 70.

⁶⁵ n. dj., L. III, c. 86.

⁶⁶ n. dj., L. III, c. 71.

⁶⁷ n. dj., L. III, c. 72.

⁶⁸ n. dj., L. III, c. 85.

⁶⁹ n. dj., L. III, c. 83.

slobodni stanovnici komune.⁷⁰ Ovaj oblik agrarnih odnosa je na otocima bio manje značajan od težaštine, zbog male količine obradive zemlje pogodne za uzgoj žitnih kultura, osim na najvećim otocima (Ugljan, Pašman, Dugi otok).

Za razliku od težačkih ugovora, koji su se najčešće sklapali "za vječno", kmet-ski su se ugovori uglavnom sklapali na određeno vrijeme. Kmetovi su imali slobodu kretanja (*libera migratio*), mogli su otići sa selišta, a dosta lako mogli su s njega biti i izbačeni. Kmetovi na zadarskom području davali su naturalnu rentu u ustaljenoj količini žita.⁷¹

Objavljeni su kmet-ski ugovori između samostana svetog Krševana i samostanskih podložnika u uvali Telašćici na Dugom otoku, jedan iz 13., drugi iz početka 14. stoljeća. U prvom, dosta općenitom ugovoru, samostan je dao neobrađenu zemlju Andriji Petrice. On se obvezao da će je obrađivati tri godine, a samostan mu je obećao pomoći dajući polovicu stoke za oranje i snoseći troškove oranja i sijanja. Andrija se obvezao dovesti svoje orače.⁷²

U drugom ugovoru, samostan je dao zemlje oko crkve svetog Ivana u Telašćici bravaru Ivanu zvanom Merdeša. On je imao pravo držati zemlju 10 godina, a davanja su mu fiksno utvrđena na 25 modija pšenice i 30 modija ječma godišnje. Opat samostana svetog Krševana nije mogao u roku od 10 godina oduzeti Merdeši zemlju, ali ju zato isti u navedenom razdoblju nije smio napustiti. Očito je za ovaj ugovor više bila zainteresirana samostanska strana, koja je dopustila Merdeši krčiti, orati i čistiti samostansku zemlju, a s tih krčevina nije bio dužan nikakve daće. Jedino po isteku ugovora, kada bude napuštao samostansku zemlju, Merdeša je bio obavezan predati sve obrađene površine opatu. Različito voće sa posjeda dijelili su samostan i Merdeša po pola.⁷³ I u ovom ugovoru zapažaju se karakteristična obilježja kmetstva na području zadarskog distrikta, primjerice vezanost kmeta za zemlju isključivo u dogovorenom roku.

Osim zemljoradnje, stočarstva, ribarstva i proizvodnje soli, glavnih privrednih grana na zadarskim otocima u srednjovjekovnom razdoblju, sačuvani su fragmentarni podaci o ostalim, manje značajnim granama gospodarstva. Bianchi je naveo (a te podatke doslovno preuzimaju brojni autori), da je otok Škarda nekada bio sjedište pirata. Tvrdio je također da je Molat dobio naziv po medu(?). U prilog tomu naveo je nepoznati izvor iz 1381. u kojem je navedeno da je med s Molata značajan izvozni proizvod zadarske komune.⁷⁴ Mjesto Zapuntel na istom otoku navodno je bilo značajno nalazište kvalitetnog bijelog kamena. Kamenolom je, prema Bianchiju, postojao i u Savru na Dugom otoku, te na Lavdari, čijim je kamenom izgrađen kasniji Zadar.⁷⁵ Ove, kao i ostale Bianchi-jeve interesantne podatke, treba primiti s oprezom jer on ne navodi svoje izvore. Ipak, i oni mogu pružiti približnu sliku gospodarskih potencijala zadarskog otočja u srednjem vijeku. Zanimljiv je podatak iz 1350. s Paga. Tada je naređeno objaviti u gradu Pagu da se zabranjuje lov sa ili bez pasa na Maunu i okolnim otočićima, a na njima se psi i ne smiju držati, pod prijetnjom kazne od 20 libara malih denara.⁷⁶

O naseljenosti pojedinih otoka do polovice 14. stoljeća i o nastanku pojedinih otočkih naselja teško je govoriti, poglavito zbog nepostojanja popisa stanovništva prije 16. stoljeća. Razna otočka naselja pojavljuju se u pisanim izvorima s

⁷⁰ Raukar, *Zadar*, 90-2.

⁷¹ Klaić-Petricioli, n. dj., 397-400.

⁷² *CD* 3, 254.

⁷³ *CD* 8, 108-9.

⁷⁴ Skok smatra, koristeći podatke cara Konstantina VII Porfirogeneta, da je naziv Molat romanskog podrijetla i da su ga Hrvati saznali od domaćih Romana-ribara. On pretpostavlja da naziv potječe od latinskog pridjeva *mellatus*, u osnovi kojeg je riječ *mel*-med (*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* II, Beograd 1959, 26, bilj. 68.; P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I, Toponomastička ispitivanja*, Zagreb 1950, 94-5.).

⁷⁵ C. F. Bianchi, *Zara Christiana* II, Zara 1879, 57, 58, 61, 71, 82.

⁷⁶ *CD* 11, 627.

različitim imenima, uključivši i današnje, hrvatske nazive, u širokom vremenskom rasponu od 10. do 15. stoljeća. Njihovo navođenje premašilo bi okvir ove rasprave. Uz to, treba naglasiti da se prvo spominjanje u izvorima, često slučajnog karaktera, sigurno ne podudara s postankom samog naselja.⁷⁷ Otočka naselja su zbijenijeg tipa nego na kopnenom dijelu zadarskog distrikta, a njihov smještaj uvjetovan je prvenstveno geografskim okolnostima. Može se reći da je općenita karakteristika otočkih naselja zadarskog arhipelaga koncentriranost na sjevernim stranama otoka, blažih i pristupačnijih obala, što posebno vrijedi za najveće otoke, Ugljan, Pašman i Dugi otok. Ostala naselja najčešće su u dobro zaštićenim uvalama i zaljevima. Posebno je uočljiv nedostatak naselja u unutrašnjosti većih otoka, što samo za sebe govori o važnosti priobalja i orijentiranosti otočana na more kao medij komunikacije i izvor prihoda (ribarstvo, sol). Može se pretpostaviti da je jedan od uzroka takvog smještaja otočkih naselja i potreba da se očuva što više rijetkog plodnog zemljišta u unutrašnjosti otoka.

O svakodnevnom životu zadarskih otočana u srednjem vijeku malo se zna. Za razliku od grada Zadra, izvori rijetko donose podatke o kulturi stanovanja, odijevanja, prehrani i drugim vidovima svakodnevice zadarskih distriktovalaca. Djelomično se može rekonstruirati religiozni život otočana. Brojnost crkvenih objekata, njihova rasprostranjenost i funkcionalnost govore o razvijenom duhovnom životu.⁷⁸ Iščitavanjem titulara otočkih crkava mogu se dobiti interesantni zaključci o, na primjer, ranoj kristijanizaciji, što je usko povezano s brojnim bizantskim svecima-titularima pojedinih crkava (na primjer sveti Kuzma i Damjan i sveti Andrija). Titulari crkava povezani su sa značenjem pojedinih gospodarskih grana u životu otočkog stanovništva. Tako je, primjerice, popularan sveti Andrija, zaštitnik ribara. Gradnja crkvenih objekata na otocima kontinuirana je od ranog srednjeg vijeka, još od predromaničkog razdoblja.⁷⁹ Na zadarskom otočju je u ranom srednjem vijeku izgleda bilo značajno štovanje svetog Ante pustinjača, što se održalo do otprilike 13. stoljeća. Vjerojatno su redovnici svetog Ante pustinjača u otočkim samostanima bili zaslužni i za kristijanizaciju otočkog pučanstva. Navodno su bili prvi širitelji glagoljice na ovom području. Njihovu tradiciju nastavili su benediktinci.⁸⁰ Nekoliko crkvenih objekata na otocima vezano je uz romaniku.⁸¹

Osim crkava, na otocima su bili značajni benediktinski samostani s posjedima. Izuzev zadarskih samostana, njima pripadajućih crkava i zemljišnih posjeda, posebno su značajni bili benediktinski samostani svetog Mihovila iznad Preka na

⁷⁷ O otočkim naseljima vidi: Bianchi, n. dj. II, 9-140. ; M. Suić, Pizych na Dugom otoku, *SHP* III/4, 1955, 135-41. ; B. Finka, Prilozi studiji o Dugom otoku, *SHP* III/10, 1968, 165-79. ; P. Starešina, Razvoj Oliba do potkraj XVIII stoljeća, *Zadarska revija* 2-3, 1978, 205-35. ; A. Cvitanović, Pabirci o otoku Ižu, *ZR* 1, 1986, 81-5. ; Antoljak, Kritički osvrt na dosadašnja istraživanja i saznanja o otoku Pašmanu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 25 (12), 1986, 187-204. ; isti, *Miscellanea Jadertina, Radovi JAZU Zadar* 1, 1954, 109-41. ; A. R. Filipi, Zašto Porfirogenet ne spominje i otok Ugljan, *ZR* I/3, 1952, 29-37. ; isti, Kretanje broja stanovništva zadarskih otoka, *Radovi JAZU Zadar* 4-5, 1959, 279-319. ; V. Cvitanović, Otoci Iž i Premuda, *Radovi JAZU Zadar* 1, 1954, 69-107. ; isti, Prilog toponomastici zadarskog kraja, *Radovi JAZU Zadar* 6-7, 1960, 539-51. ; D. Magaš, Molat. Prilog geografskim istraživanjima u zadarskoj regiji, *Radovi JAZU Zadar* 27-28, 1981, 355-421. ; I. Rubčić, Otok Zverinac, *Radovi JAZU Zadar* 2, 1955, 171-93. ; isti, Antropogeografsko istraživanje triju otočića u zadarskom arhipelagu: Zverinca, Sestrinja i Rivnja u 1952., *Ljetopis JAZU* 59, 1964, 110-2. ; Božava i Dragove, *Ljetopis JAZU* 65, 1961, 361-6.

⁷⁸ Brojne podatke o crkvenoj organizaciji i pojedinim crkvama na otocima vidi posebno u: Bianchi, n. dj., i Ostojić, n. dj.

⁷⁹ Na primjer crkve svete Marije u Ižu, svetog Pelegrina u Savru, svetog Viktora i svetog Ivana kraj Telašćice, svetog Andrije na Vrgadi, svetog Martina u Nevidanima, svetog Kuzme i Damjana u Ugljanu (Petricioli, "Gradevni i umjetnički spomenici srednjega vijeka na zadarskim otocima" u: *Zadarsko otočje-zbornik*, Zadar 1974, 80-5. ; M. Domijan, Crkva sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživačkih i konzervatorskih radova, *SHP* III/13, 1983, 123-38.)

⁸⁰ Samostani svetog Ante pustinjača spominju se, na primjer, na Olibu i Molatu. Samostan na Molatu prešao je 1247. u ruke benediktinaca (B. Grgin, Historiografija o zadarskom otočju u srednjem vijeku do 1420. godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 22, 1989, 324-5.)

⁸¹ Crkvice svetog Ivana Krstitelja u Preku, ruševine na polju Čuh (Dugi otok), ruševine "garške crkve" na Zverincu, ruševine crkvice svetog Petra na zapadnom rtu Ugljana, sveti Petar u Poljani (Petricioli, *Gradevni i umjetnički spomenici*, 86-7).

Ugljanu i samostan svetog Kuzme i Damjana na Čokovcu iznad Tkona. Osim što su bili značajni za gospodarski razvoj otočkog društva svojim zemljišnim posjedima, ovi samostani bili su žarišta intelektualnog i kulturnog stvaralaštva. Zbog nedostatnosti građe teško je ocijeniti da li je i koliko njihova djelatnost utjecala na otočko društvo u promatranom razdoblju. Može se pretpostaviti malo, s obzirom na ukupnu socijalnu, posebno obrazovnu razinu zadarskih distriktualaca. Međutim, ti su samostani igrali značajnu ulogu među zadarskom komunalnom elitom, naročito samostan svetog Kuzme i Damjana, čiji utjecaji prelaze komunalne granice.

Samostan svetog Kuzme i Damjana imao je i funkciju socijalnog korektiva i stabilizirajućeg faktora zadarskog komunalnog društva svojom ulogom u pomirenju zavađenih pripadnika društvene elite. Razvijao je i tradiciju reda, propagirajući njegove posebne kultove, primjerice kult bezgrešnog začeca Djevice Marije. Samostan je 1268. reformiran od strane cistercita, odlukom pape Klementa IV, u skladu s europskom praksom nakon Četvrtog lateranskog koncila, 1215. godine. Neobično je važna bila tradicija slavenskog liturgijskog jezika i glagoljice, koju zarana njeguje ovaj samostan. Sačuvani su iz 13. stoljeća fragmenti jednog glagoljaškog časoslova.⁸²

Prema dostupnim izvornim podacima, ništa se ne može određenije reći o postojanju bratovština na zadarskom otočju do polovice 14. stoljeća. Prvi notarski podaci o zadarskim bratovštinama potječu s kraja 13. stoljeća. U literaturi je već istaknuto da u prvo vrijeme nisu bile vezane uz razne obrtničke struke, već su bile nabožne organizacije karitativno-religioznog karaktera. Na otocima se jedino spominje bratovština svetog Duha, vezana uz crkvu svetog Nikole u Božavi na Dugom otoku. Navodno potječe iz 13. stoljeća, što treba uzeti s rezervom.⁸³

O pogrebnim običajima zadarskih otočana malo se zna, zbog slabe arheološke istraženosti prostora. Osim općenitih pretpostavki o standardiziranom, jednostavnom kršćanskom ritualu, posebno od 12. stoljeća nadalje, ništa se određenije ne može reći. Vjerojatno su do duboko u srednji vijek neki otoci i mjesta bili toliko slabo naseljeni da za malobrojne stanovnike nisu ni osnivane posebne župe. Tako su se neka mjesta i crkve nametnuli kao središta kulta i pogrebnih običaja bliže okolice. To je bio slučaj s Božavom i crkvom svetog Nikole u kojoj se sve do 16. stoljeća pokapaju mrtvi iz Premude, Ista i Molata, a u istu župu spadala su i naselja Dragove, Soline i Veli Rat.⁸⁴

O privatnom životu ljudi, osjećajnosti, obiteljskim odnosima, braku, također se ne može za ovo razdoblje reći ništa posebno. Izvori ne dopuštaju ništa više od nagađanja. Jedino što se može reći jest da je duhovni život zadarskih otočana u ovom razdoblju bio prožet religioznošću. Ona se kretala na intuitivnoj i emocionalnoj razini, bez dubljeg znanja o biblijskim sadržajima.

Religiozna svijest se u izvorima najjasnije očitovala u oporučnim legatima i drugim darivanjima. Često je oporučno ostavljanje skromnih dijelova imovine pojedinog distriktualca za pomoć siromasima ili pojedinim crkvama i samostanima za redovito služenje misa zadušnica nakon darovateljeve smrti, što jasno govori o strahu od smrti i osjećaju neizvjesnosti čovjekovog zagrobnog puta.⁸⁵ Ostavljanje imovine crkvenim ustanovama nakon 1305. i statutarnih zabrana nije više bilo često, ali i tada su se mogli naći dojmivi primjeri. Tako su 18. kolovoza 1321. bračni par Juraj i Milica Pogančić s Paga dali podići i darovali samostan redovnica svete Margarite u Pagu. Samostanu su ostavili 5 solana u

⁸² Opširno o ovim benediktinskim samostanima u: Ostojić, n. dj., 62-6, 221-34.

⁸³ Klaić-Petricioli, *Zadar*, 481-2.; Rubić, *Božava i Dragove*, 362.

⁸⁴ Rubić, *Božava i Dragove*, 362.

⁸⁵ Na primjer, Zanin de Pilloso, zadarski *civis*, u oporuci od 10. studenog 1345. ostavio je solane, vinograde i sva ostala svoja dobra na otoku Pašmanu za *pauperes Christi* (CD 11, 244-8.).

Pagu na mjestu Babin potok, 70 ovaca, 6 krava i jednog vola, zatim vinograd na mjestu Kapela i trećinu zemlje na lokalitetu Zlura.⁸⁶ Odricanje od teško stečenih dobara iz pobožnih razloga govori o značaju religioznosti u intelektualnom i emocionalnom svijetu otočanina-distrikta u 14. stoljeću.

Može se zaključiti da je razvijeni srednji vijek na zadarskom otočju razdoblje stabilnosti i vrijeme kada strukture otočkog društva doživljavaju male i spore promjene. Osnovni oblici društvenih i gospodarskih odnosa uglavnom su već oblikovani tijekom ranog srednjeg vijeka. Kroz razvijeni srednji vijek dobro se može pratiti njihov kontinuitet. Do nešto većih promjena doći će tek uspostavom anžuvinske vlasti nad zadarskom komunom u drugoj polovici 14. stoljeća i kasnije, pod mletačkom vlašću od početka 15. stoljeća.

Summary

The Foundations of Social Development on the Zadar Islands in the High Middle Ages

The high Middle Ages were a period of stability on the Zadar islands, and a time when the structure of the island society changed slowly and little. Social and economic relations had basically been formed by the end of the early Middle Ages, and continued largely unchanged through the high Middle Ages. Most of the people were farmers, cattle owners, salt producers and fishermen. The most important and most profitable activity was the production and sale of salt. The communal population was still differentiated according to property, and the greatest owners of island land, cattle and salt flats were Zadar patricians and the church, especially monasteries. Most of the people in agriculture were farm labourers and serfs. The 1305 Zadar Statute equalized what and how much the economically dependent population had to give to the owners of the land, cattle, and salt flats. Little is known about everyday life on the islands in this period. People were probably exceedingly devout, and this outlook dominated their intellectual and emotional world, keeping them on an emotional and intuitive level. The island society changed when Anjou rule was established over the Zadar commune in the second half of the 14th century, and later under Venetian rule.

⁸⁶ CD 9, 24-6.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

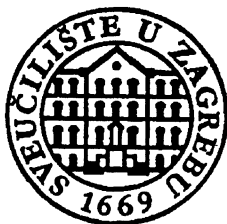
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY

INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

29

ZAGREB

1996.

Izdavač: **ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU**

REDAKCIJA:

Branka BOBAN, Neven BUDAK, Mirjana GROSS, Franko MIROŠEVIĆ,
Štefica POPOVIĆ, Nikša STANČIĆ, Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN

UREDNIČKI KOLEGIJ:

Ivo GOLDSTEIN, Dragutin PAVLIČEVIĆ, Mario STRECHA

IZVRŠNI UREDNIK:

Mario STRECHA

Adresa uredništva: Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3

tel.: 385 (0)1 6120 150 fax: 385 (0)1 6156 879
385 (0)1 6170 685

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis "Radovi" oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije Republike Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.

ZA IZDAVAČA:
Stipe BOTICA

DESIGN NASLOVNICE:
Iva MAKVIĆ

**PRIJEVOD SAŽETAKA NA
ENGLISKI JEZIK:**
Nikolina JOVANOVIĆ

PRIPREMA ZA TISAK:
Hrvoje STANČIĆ

TISAK:
KRATIS
Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u veljači 1997. godine